

Олена Коханенко

ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КЛАСИЧНИХ АРГУМЕНТІВ БОЖЕСТВЕННОГО ІСНУВАННЯ (РАЦІОНАЛЬНА ТЕОЛОГІЯ І. КАНТА)

Серед багатьох шляхів логіко-філософської аргументації божественного існування найпопулярнішими виявились три класичні аргументи: онтологічний, космологічний та телеологічний. Класичні аргументи, як і низка другорядних, неодноразово підсилювались все новими й новими доводами протягом історико-філософського поступу. Але поряд з цим нові ідеї та способи доведення цих аргументів надавали підстав й для формування нових контраргументів. Раціональна теологія І. Канта та його методи трансцендентальної логіки постала найдосконалішою формою такої контраргументації.

Ключові слова: онтологічний аргумент, космологічний аргумент, телеологічний аргумент, логічний аналіз, трансцендентальна логіка.

Е. Коханенко. Логический анализ классических аргументов божественного существования (рациональная теология И. Канта)

Среди многих путей логико-философской аргументации божественного существования наиболее популярными являются три классических аргумента: онтологический, космологический и телеологический. Классические аргументы, как и ряд второстепенных аргументов, неоднократно обрастали все новыми и новыми доказательствами в ходе историко-философского развития. Но наряду с этим новые идеи и способы доказательства этих аргументов выступали основанием и для формирования новых контраргументов. Рациональная теология И. Канта и его методы трансцендентальной логики оказалась наиболее совершенной формой такой контраргументации.

Ключевые слова: онтологический аргумент, космологический аргумент, телеологический аргумент, логический анализ, трансцендентальная логика.

O. Kohanenko. Logic analysis of divine existance classic arguments (I. Kant's rational theology)

Among many logic-philosophical argumentation ways of divine existence there are three most popular classic arguments: ontological, cosmological and teleological. Classic arguments, as well as row of second-rate ones, repeatedly were increased by new and new reasons among history-philosophical advancement. But at the same time new ideas and methods of these arguments proving gave grounds also for new counterarguments forming. I.Kant's rational theology and his transcendental logic methods appeared the most perfect form of such counter argumentation.

Keywords: *ontological argument, cosmological argument, teleological argument, logic analysis, transcendental logic.*

Питання логічного аналізу теологічної проблематики є конкретизацією проблеми взаємовідношення науки та релігії. Історичний розвиток релігії засвідчує те, що кожному періоду її розвитку та будь-якій формі її існування були властиві спроби раціонального та наукового підходу до вирішення її проблем. Своєю чергою, релігія нерідко ставала однією з провідних соціокультурних детермінант у розвитку науки і філософії. Найхарактернішим прикладом цього виступає епоха середньовіччя. Сьогодні, в ситуації постійно прогресуючого розвитку науки та збільшення ролі й значення релігій в житті суспільства, проблема взаємозв'язку науки та релігії постає як одне з фундаментальних питань філософських розмірковувань. Ця проблема може стати предметом дослідження відповідно до двох критеріїв оцінки. Перший критерій визначається співвідношенням теоретичних положень науки та релігії. Другий – стосується значення наукового методу аналізу феномену релігії. Питання наукового підходу до аналізу релігійної проблематики полягає перш за все в можливості раціонального та логічно послідовного обґрунтування проблем релігійної сфери. А питання релігії, які стають предметом логічного осмислення, в широкому розумінні визначаються як окрема теорія – теологія або богослов'я. Тому, відповідно до другого критерію оцінки, питання взаємовідношення науки та релігії можна конкретизувати до проблеми взаємодії логіки та теології.

Однією з найяскравіших спроб раціональної, логічної критики питань теології належить видатному німецьку філософу І. Канту. Найбільш цікавою та нищівною видається його спростування класичних аргументів на користь божественного існування.

У межах філософської теології загальноприйнято до основних аргументів існування Бога зараховувати три головні докази: онтологічний аргумент, космологічний аргумент та телеологічний аргумент, які також називають традиційними або класичними аргументами. Он-

тологічне доведення буття Бога – це окремий випадок онтологічного аргументу в широкому сенсі. Такий аргумент визначається як метод доведення, за допомогою якого необхідність існування деякої речі виводиться з думки про неї. В логіці проблема онтологічного доказу є окремим випадком логічного аналізу низки філософсько-онтологічних проблем. Онтологічний або метафізичний доказ намагається вивести вище буття, відволікаючись від будь-якого досвіду та виходячи лише з трансцендентальних понять.

Питання космологічного доказу буття Бога є також давнім, що вже стало класичною проблемою, витоки й перші формулювання її сягають часів Античної епохи. Космологічний аргумент ґрунтується на такій характеристиці космосу, в якому панує закон каузальності, де всі речі та події причинно-обумовлені. Звідси висновують про необхідність причини для існування світу в цілому. Існує декілька традиційних назв цього аргументу: аргумент універсальної причини, аргумент першопричини, аргумент безпричинної причини. Всі вони використовуються у формулюваннях різноманітних варіантів космологічного доказу, запропонованих представниками філософії та теології різних історичних епох. Серед цієї множини виокремлюють три основні види космологічного доказу: 1) аргумент з причинності «*in esse*» (існування); 2) аргумент з причинності «*in fieri*» (становлення); 3) аргумент з випадковості. Перший вид ілюструють на прикладі світла від свічки, де світло порівнюється із світом, а свічу із першорухом. Таким чином, у межах аргументації такого виду, першопричина світу постає такою, що постійно присутня, постійно діє й керує світом, причиною якого вона стала. Другий вид причинності від становлення ілюструють на прикладі будівельника та будинку, де після того, як дім збудований, будівельник вже немає до нього ніякого відношення. Третій вид аргументів ґрунтується на ідеї випадковості існування Всесвіту. Згідно з цією ідеєю, все існуюче поділяють на речі, які існують через випадковість і речі, які існують з необхідністю. Існування всесвіту є випадковим існуванням, адже можна припустити можливість таких обставин, за яких Всесвіт може не існувати. Таким чином, на підставі випадкового характеру існування Всесвіту висновують про наявність необхідної причини його існування.

Основною характерною рисою космологічного аргументу, як було показано вище, є прийняття як факту існування випадкових речей. Саме цей факт став основою для виснування наявності необхідної сутності. Телеологічний аргумент ґрунтується на принципі доцільності усіх речей у світі та світу в цілому, з якого висновують наяв-

ність дизайнера або архітектора з якостями розумної істоти (знання, розуміння, мудрість, намір). Слово «телеологія» походить від грецького «telos» (родовий відмінок «teleos»), що означає ціль. Телеологія як філософське вчення приписує усім речам у світі та світу в цілому здатність цілепокладання, яке або встановлюється Богом, або трактується як внутрішня властивість природи. Ця здатність визначається як принцип доцільності світового порядку. В філософській теології принцип доцільності світу визначають виключно як здатність світу до цілепокладання, що може бути встановлена лише Богом. Тому телеологічний аргумент, виходячи з наявності доцільності світового порядку, виснує існування Бога.

Класичні аргументи доведення божественного існування з часів їх появи в античності до сьогодення постійно доповнювались новими варіантами їх прочитання. Свою чергою, ці варіанти кожного разу піддавались все більш ґрунтовній логічній критиці. Найдосконалішою формою такої критики постало спростування аргументів божественного існування запропоноване І. Кантом. Цьому значною мірою зарадили певні історичні мотиви, що зумовлювали значні трансформації в розвитку логічного знання. Справа в тому, що логіка в епоху Нового часу переживає свою реформацію, яка полягає в переході від аристотелевсько-схоластичної до нової логіки, тобто логіки, яка враховує природу та порядок існування речей, з якими має справу людський розум. Вже деякі середньовічні філософи розуміли, що тогочасна логіка не в змозі слугувати дійсним методом теоретичного мислення, оскільки вона накладає однакову логічну мірку до речей, які дуже відрізняються між собою за соєю природою. Аристотелевсько-схоластична логіка нехтувала розрізненням предметів мислення. Вона стежила лише за тим, щоб будь-який знаковий вираз відповідав самому собі, тому закони тотожності та суперечливості були тут найвищими основоположеннями. Дослідження загального порядку природи така логіка передавала метафізиці, яка, своєю чергою, користувалась формальними методами логіки. Керуючись лише цією логікою неможливо відкрити хоча б одну нову істину.

І. Кант, як і його попередники Р. Декарт, Г. Ляйбніц, Б. Спіноза та ін., також стверджував обмеженість формальної (загальної) логіки, яка, на його думку, з необхідністю приходила до самосуперечливості, як тільки намагалася вийти за межі чуттєвого досвіду. «Загальна логіка, яка є канон для оцінки... називається діалектикою... логікою видимості.... Це було софістичне мистецтво надавати своєму незнанню або навіть навмисному обману вид істини» [1, с. 161]. Тому для подолання її кордонів філософ запропонував створити нову логіку,

яку назвав трансцендентальною. Така логіка ставить за мету перш за все з’ясування можливості безумовно загальних та необхідних істин. “В трансцендентальній логіці ми відокремлюємо розсудок (як в трансцендентальній естетиці чуттєвість) і виокремлюємо з області наших знань тільки ту частину мислення, яка має свій виток тільки в розумі. Однак умовою застосування цього чистого знання слугує те, що предмети нам дані в спогляданні, до якого це знання може бути застосовано. [Там само, с. 162]. Тому, як зазначає П. С. Попов, трансцендентальна логіка “...не просто говорить про поняття та предмети, а говорить про предметне мислення, не просто говорить про форми та закони мислення, але про такі форми та закони, застосуванням яких досягається предметне мислення” [2, с. 147].

Трансцендентальну логіку І. Кант поділяє на трансцендентальну аналітику як канон емпіричного застосування розсудку та трансцендентальну діалектику, що постає критикою розсудку та розуму в понадфізичному застосуванні розуму.

Принципи нової (трансцендентальної) логіки І. Кант застосовує у своїх побудовах, присвячених темі раціональної теології, де основною проблемою виступає доведення неспроможності всіх наявних аргументів на користь існування Бога.

Критика класичних аргументів І. Кантом є одним із найважливіших етапів філософської рефлексії з приводу проблеми можливості логічних доведень існування Бога. Більшість мислителів – представників класичної та сучасної філософії визнають те вирішальне значення, яке мала кантівська критика щодо цієї проблеми, незважаючи на те, що в ХХ ст. з’являються новітні ревізії класичних аргументів.

Відповідаючи на основне питання “Критики чистого розуму” – питання про можливість синтетичних суджень “a priori”, І. Кант говорить, що судження метафізики не мають пізнавальної цінності.

Поняття необхідної сутності у І. Канта визначається як ідея, чисте поняття розуму. Ця ідея за І. Кантом є безсумнівно необхідною, але необхідною тільки для розуму, звідки ще не можна дійти висновку про необхідність її в дійсності або про об’єктивну її реальність. Головна ідея, яку обґрунтовує автор своєю критикою онтологічного доказу, полягає в тому, що це поняття, яке репрезентує всеохоплюючу повноту, не здатне наповнити розсудок новими об’єктами, а навпаки, має на меті обмежити розсудок.

Свою критику онтологічного аргументу І. Кант будує, висуваючи низку важливих контраргументів, серед яких можна виокремити п’ять основних:

1. І. Кант ставить питання про саму можливість помислити поняття “необхідна сутність”. Чи ми маємо якісь межі, в яких ми мислимо це поняття, якщо ми через безмежність цього поняття заперечуємо будь-які межі, через безумовність – заперечуємо будь-які умови. Маємо поняття, що обмежується необмеженістю, зумовлюється безумовністю. Але тоді це є самосуперечливе поняття. “В усі часи говорили про абсолютно необхідну сутність, але зусилля спрямовувалися не стільки на те, щоб зрозуміти, чи можна і яким чином можна хоча б тільки мислити таку річ, скільки на те, щоб довести її існування... чи ми мислимо взагалі що-небудь завдяки цьому поняттю чи ні. Справді, якщо ми завдяки слову “безумовний” заперечуємо всі умови, яких завжди потребував розсудок, щоб розглядати дещо як необхідне, то для мене далеко ще не зрозуміло, чи мислю я за цим завдяки поняттю безумовно необхідного ще щось, чи, можливо, взагалі нічого не мислю” [1, с. 518].

2. Велика кількість різноманітних прикладів, на зразок гори з долиною та трикутника з трьома кутами, які виникають під час історичного розвитку онтологічного аргументу, не мають достатньої сили для обґрунтування вихідного положення. Адже всі вони належать до області суджень, а не до реального стану речей. А безумовна необхідність суджень не доводить безумовну необхідність речей. Тим більш, що аналогія належить до правдоподібних суджень і як метод доведення є найслабкішим в обґрунтуванні певного висновку. “Всі наведені приклади цього роду без виключення відносяться тільки до суджень, а не до речей та їх існування. Але безумовна необхідність суджень не є абсолютною необхідністю речей” [Там само, с. 519].

3. Прийняття закону силлогістичної тотожності – « $A \in A$ », тобто можливість повторити в предикаті, те, що вже міститься в суб’єкті, – призводить до суперечності лише якщо розділяти суб’єкт та предикат і при цьому заперечувати предикат, не заперечуючи суб’єкт. Але, якщо заперечувати суб’єкт і предикат разом, то такої суперечності не виникає. «Якщо в тотожному судженні я заперечую предикат і зберігаю суб’єкт, то виникає суперечність; тому я говорю, що [в тотожному судженні] предикат необхідно властивий суб’єкту. Але якщо я заперечую суб’єкт разом із предикатом, то суперечності не виникає, оскільки не залишається вже нічого, чому щось могло б суперечити. Припускати трикутник і водночас заперечувати [в ньому] три кути – суперечливо; але заперечення трикутника разом із його уграми не містить у собі ніякої суперечності. Те саме стосується і поняття абсолютно необхідної сутності. Якщо ви заперечуєте її існування, то ви заперечуєте саму цю

річ разом із всіма її предикатами; звідки ж тут може виникнути суперечність?» [Там само, с. 521].

4. У відповідь на закид про існування одного єдиного поняття, яке найвищою мірою відрізняється від усіх інших тим, що небуття або заперечення його предмета є внутрішньо суперечливим, І. Кант висуває іншу суперечність, якою намагається подолати попередню. Суть її у введенні поняття існування в поняття речі. Звідси диференціація логічного та реального предиката, де основною визначальною різницею постає те, що реальний предикат на відміну від логічного являє собою поняття, яке додає до поняття речі нові істотні характеристики (розширяє його). Найбільш відома форма цього контраргументу І. Канта: предикат існування не є реальним предикатом, тобто визначенням речі, а тому він не може входити у визначення будь-якої речі. «Логічним предикатом може слугувати все, що завгодно, навіть суб'єкт може бути предикатом самого себе, адже логіка відволікається від будь-якого змісту. Але визначення є предикат, який додається до поняття суб'єкта та розширює його, отже, воно вже не повинно міститись у ньому... буття не є реальний предикат, іншими словами, воно не є поняття про щось таке, що могло б бути додано до поняття речі. Воно є тільки покладання речі або деяких визначень саме по собі. В логічному застосуванні воно є тільки зв'язка в судженнях. Положення Бог є всемогутня [істота] містить у собі два поняття, що мають свої об'єкти: Бог та всемогутність; слово є не складає тут додаткового предиката, а є лише те, що предикат покладає по відношенню до суб'єкта... Сто дійсних талерів не містить в собі ні на йоту більше, ніж сто можливих талерів» [Там само, с. 520].

5. Відповідно до поділу усіх суджень на аналітичні та синтетичні, та визнання всіх суджень існування синтетичними, І. Кант аргументує, що заперечувати предикат існування без суперечності цілком можливо. «Якщо ж ви визнаєте, як і повинна це визнавати кожна розумна людина, що всі судження про існування є синтетичними, то як же ви тоді стверджуєте, що предикат існування не можна заперечувати без суперечності? Адже ця перевага належить лише аналітичному судженню, відмітна ознака якого саме на цьому і ґрунтується» [Там само, с. 521].

Існування взагалі не можна визначати як поняття. Для того, щоб довести існування, ми повинні вийти за межі поняття – звернутися (через досвід) до самого предмета, що стоїть за поняттям. Доведення існування будь-якого предмета можна вивести лише з досвіду. «Отже, що б і скільки б не містило наше поняття предмета, ми в будь-якому випадку повинні вийти за його межі, щоб приписати йому існування.

Для предметів чуття це досягається через зв'язку з яким-небудь з моїх сприйнятих за емпіричними законами» [Там само, с. 523].

Така критика видається найбільш послідовною та обґрунтованою. Кожний з контраргументів І. Канта ґрунтується, своєю чергою, на попередньо обґрунтованих твердженнях. Особливої уваги заслуговують ті положення, на яких сформувались два найбільш популярних і сильних контраргументи Канта: (4) та (5). (4) – виокремлення двох видів предикатів: реального та логічного; (5) – визначення всіх суджень існування як синтетичних суджень.

Аналізуючи кантівську критику онтологічного аргументу, Дж. Х. Собел зазначає, що сутність її не в запереченні можливості висувати про існування предмета, виходячи з його поняття, а отже, І. Кант не заперечує той факт, що існування є предикатом [3]. Розводячи поняття логічного та реального предикатів, І. Кант розкриває основну помилку цього аргументу, яка полягає в ототожненні цих понять.

Таким чином, існування за І. Кантом є предикатом, але такий предикат є логічним предикатом і не є реальним предикатом. Тому кантівська критика розкриває проблему взаємовідношення поняття існування як необхідності й реальності та поняття існуванням, що виражається за допомогою кванторів.

Критика І. Канта космологічного аргументу більшою мірою зорієнтована на формулювання цього доведення, яке було запропоноване Г. Ляйбніцем: «Це доведення, яке Ляйбніц називав також доведенням а *contingentia mundi*, ми викладемо зараз та дослідимо» [Там само, с. 524].

Тезу космологічного аргументу І. Канта можна представити так: «Якщо дещо існує, то існує необхідна сутність як його причина, що являє собою всереальнішу сутність».

Кант виокремлює два основних аргументи, які в тій чи тій формі використовуються для доведення тези космологічного аргументу:

1. В основі першого аргументу завжди покладений досвід та так званий «позірно трансцендентальний природний закон каузальності»: «...якщо дещо існує, то повинна існувати також і безумовно необхідна сутність... існую я сам, отже, існує і абсолютно необхідна сутність» [Там само, с. 525].

2. Другий аргумент виходить із визначення поняття “необхідної сутності”. «...необхідна сутність може бути визначена тільки одним єдиним способом, тобто лише через один з можливих протилежних предикатів, отже, вона повинна бути повністю визначена своїм поняттям. Але можливо тільки одне поняття речі, що повністю визначає річ а *priori*, а саме поняття про *ens realissimum*» [Там само, с. 526].

Обидва провідні аргументи за визначенням І. Канта не мають ніякої сили в спробі довести вихідне положення. Насправді вони являють собою лише певні софістичні припущення, в результаті яких створюється трансцендентальна видимість істинності положення, що доводиться.

У критиці І. Кантом космологічного аргументу можна виокремити п'ять основних контраргументів:

1. Незастосовність основоположення для виснування від випадковості до причини за межами досвіду. “...чисто розсудкове поняття випадкового не може дати ніякого синтетичного положення, яким є, наприклад, положення про каузальність, і основоположення про каузальність має значення та критерій свого застосування тільки в чуттєво сприймаючому світі; між тим тут воно повинно було слугувати саме для того, щоб вийти за межі чуттєво сприймаючого світу” [Там само, с. 529].

2. Незастосовність основоположення для виснування від неможливості нескінченної низки причин до першопричини за межами досвіду.

3. Неможливість помислити поняття необхідності як безумовного.

4. Змішування логічної та трансцендентальної можливостей поняття всереальної сутності без звертання до досвіду.

5. Зведення космологічного аргументу до онтологічного, неспроможність якого була вже обґрунтована. Основне положення космологічного аргументу полягає в прийнятті твердження – будь-яка безумовно необхідна сутність є найреальнішою сутністю. Але оскільки всі стверджувальні судження є оберненими, то, якщо це положення є істинним, то істинним повинно бути і таке: деякі найреальніші істоти є абсолютно необхідні істоти. Але якщо ці судження ні чим між собою не розрізняються, тобто все, що має значення щодо одного, також має значення і щодо всіх інших, то з цього випливає положення: будь-яка найреальніша істота є необхідна істота, тобто існує з абсолютною необхідністю. А це є саме те положення, що становило суть онтологічного доказу.

Навіть якщо не брати до уваги всі попередні контраргументи, то останній контраргумент повністю заперечує будь-яку претензію на доведення божественного існування космологічного аргументу в цілому.

Як і два попередніх класичних аргументів на користь існування Бога не витримує кантівської критики і телеологічний аргумент, який І. Кант називає фізикотеологічним аргументом.

Теза цього аргументу, в запропонованому І. Кантом формулюванні, така: у світі є доцільний порядок. Цей порядок має випадковий ха-

ракти. Отже існує єдина причина світу: «...виснують від порядку та доцільності, що усюди спостерігаються як абсолютно випадкового устрою до існування причини, співмірної цьому устроєві» [Там само, с. 537].

1. Перший контраргумент стосується предмета доведення. І. Кант стверджує, що в результаті телеологічного аргументу можна довести існування Бога як архітектора світу, а не його творця. Адже основний метод цього аргументу – аналогія доцільності і гармонії в природі з доцільністю того, що створено людиною – може слугувати доведенням лише випадковості форми, але не матерії: «... найбільше чого може досягнути фізикотеологічний аргумент, – це довести існування зодчого світу, завжди обмеженого придатністю матеріалу, який він обробляє, але не творця світу, ідеї якого підпорядковано усе...» [Там само, с. 538].

2. Другий контраргумент розкриває неспроможність цього аргументу побудувати своє доведення на очевидному емпіричному ґрунті. У своєму кроці від відношення порядку речей в світі до вищої мудрості це доведення з необхідністю потребує звернення до трансцендентальних понять: «...фізикотеологічне доведення застрягло на шляху, перескочило, потрапивши в утруднення, до космологічного доведення, і так як це доведення є лише замасковане онтологічне доведення, то фізикотеологічне доведення досягло своєї цілі в дійсності тільки за допомоги чистого розуму, хоча спочатку воно заперечувало усяку спорідненість із ним...» [Там само, с. 542].

Отже, спростування І. Кантом онтологічного аргументу ґрунтується на критиці: 1) поняття «необхідної сутності», в термінології сучасної логіки можна визначити як логічно пусте поняття, яке фіксує логічно несумісні ознаки; 2) методу аналогії; 3) застосування закону тотожності. Крім того, значну роль у можливість здійснення логічної критики онтологічного аргументу відіграв, запропонований І. Кантом, поділ всіх суджень на аналітичні та синтетичні, а також виокремлення ним реального та логічного предикатів.

Спростування космологічного аргументу ґрунтується на: критиці застосування за межами досвіду принципу каузальності; критика застосування за межами досвіду принципу неможливості відходу в дурну нескінченність. Крім того, один із основних аргументів критики космологічного аргументу І. Кантом стосується можливості звести космологічний аргумент до онтологічного за допомогою використання логічного принципу обернення стверджувальних суджень. Критика методу аналогії також була покладена в основу спростування І. Кантом телеологічного аргументу.

Таким чином, кантівська критика класичних аргументів на користь існування Бога демонструє неспроможність їх засобів в обґрунтуванні реального існування Бога. Цієї мети він досягає шляхом протиставлення формальної логіки та логіки трансцендентальної. Методи формальної логіки не можуть бути застосовані до цієї специфічної області дослідження, а засоби трансцендентальної логіки є здатні виявити усі недоліки та відповідно розкрити неспроможність претензій традиційних аргументів. Звичайно не викликає сумніву досконалість та вичерпність кантівської критики класичних аргументів, що зумовлена застосуванням засобів нової трансцендентальної логіки. Але перспектива подальшого розвитку логічного знання, що вже підтверджується розвитком сучасних логічних теорій, все ж залишає можливість варіанта такого логічного аналізу теологічної проблеми доведення божественного існування, яке здатне дійти до протилежних висновків.

Література

1. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – 799 с. – (Сочинения : в 6 т. / И. Кант; Т. 3).
2. Попов П. С. История логики нового времени / П. С. Попов. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1960. – 262 с.
3. Sobel J. H. Logic and Theism: Arguments For and Against Beliefs in God. – United Kingdom : Cambridge University Press, 2004. – 652 p.